

Андрій Руккас
кандидат історичних наук

КРЕМЕНЕЦЬ У ВЕРЕСНІ 1939 РОКУ:

Восени 1939 р. Кременець пережив чимало драматичних подій. 8–13 вересня тут перебували евакуйовані з Варшави співробітники Міністерства закордонних справ Польщі та іноземні дипломати, 12 вересня місто бомбили німецькі літаки, а через кілька днів суди вступили радянські війська, які за пактом Молотова-Ріббентропа перейшли східні кордони Польщі. У статті на основі невідомих раніше архівних документів та спогадів учасників і очевидців подій показано останні дні польської влади, прихід Червоної армії та перші кроки радянської влади в Кременці.

Друга світова війна була конфліктом, найкривавішим за всю історію людства. Від початку її, здавалося б, далекі від фронту західноукраїнські землі, що перебували тоді в складі II Речі Посполитої, зазнали ворожих атак із повітря, які призвели тут до перших жертв і руйнувань. Страшна війна порушила патріархальну тишу старовинного волинського міста Кременця, що мирно розкинулося в мальовничій долині між довколишніх гір.

У вітчизняній історіографії воєнні події вересня 1939 р. тривалий час не викликали особливого інтересу дослідників, оскільки в умовах суворого радянської цензури (а часто й самоцензури) вчені воліли писати лише про «визвольний похід Червоної армії» в Західну Україну та Західну Білорусь. Тільки з початком демократичних змін широка громадськість дізналась про існування таємного додаткового протоколу до радянсько-німецького Договору про ненапад, за яким дві тоталітарні держави ділили між собою Центральну-Східну Європу на сфери впливу. У світлі нових фактів стали можливими альтернативні трактування та оцінка подій, пов'язаних із початком Другої світової війни, ролі та місця в них Радянського Союзу. Колись заборонена тема опинилася в центрі підвищеної уваги істориків. За кілька десятків років було написано сотні книг, тисячі й тисячі наукових і популярних статей. Сьогодні вже нікого не шокує колись крамольне твердження про те, що війна прийшла на західноукраїнські землі у вересні 1939 р. Зараз аксіоматичним є постулат, що СРСР вступив у Другу світову війну не 22 червня 1941 р., а значно раніше — 17 вересня 1939 р. На сторінках шкільних підручників молоде покоління українців читає про те, що Червона армія на своїх багнетах принесла не тільки визволення з-під польського панування, а й криваві репресії та терор по відношенню до місцевого населення. Попри те, що подібні тлумачення стали, по суті, хрестоматійними, ми

відбувалося в конкретній місцевості. Завдяки цьому з небуття виривають невідомі раніше історичні персонажі, неznані дати й факти, давно минулі події стають для нас ближчими, більш рельєфними й відчутними, наповнюючи тим самим сухе академічне оповідання новим змістом. Під час роботи в архіві Інституту імені Гувера Стенфордського університету авторів цієї статті вдалося віднайти низку нових матеріалів мемуарного характеру, які дають змогу значно детальніше відтворити перебіг драматичних подій у Кременці у вересні 1939 р. Цінним доповненням стали також документи радянських військових частин, що займали місто. Зберігаються ці матеріали в Російському державному військовому архіві у Москві.

У міжвоєнній Польщі Кременець був центром однойменного повіту, що входив до складу Волинського воєводства. 1930 р. населення міста становило 16 068 чол. Тут знаходилась низка урядових та самоврядних установ, зокрема, повітове староство, міський магістрат, повітова команда та міський комісаріат державної поліції, фінансово-податкове управління, повітова земська управа, міський суд, карно-слідча в'язниця, державний заклад виробництва тютюну та ін. Місто було також потужним освітнім центром, де діяли знаменитий Кременецький ліцей, кілька приватних навчальних закладів та православна духовна семінарія.

Крім того, Кременець здавна був значним військовим осередком. До Першої світової війни тут дислокувався 42-й піхотний Якутський полк російської імператорської армії, для якого наприкінці XIX ст. на північній околиці звели ціле військове містечко. Однак під час воєнного та революційного лихоліття його будівлі зазнали серйозних руйнувань і 1920 р. їх було розібрано на цеглу (лишилася тільки полкова церква). У зв'язку з цим у міжвоєнний період, коли місто належало Польській державі, у ньому вже не квартирували військові частини, натомість функціонувало кілька військово-адміністративних установ.

Передусім, у Кременці знаходилася повітова команда поповнення, перейменована в 1938 р. на команду району поповнення. Її основним завданням було проведення щорічних призовів до війська, реєстрація та облік призовників та резервістів, мобілізаційна робота. У різний час кременецьку повітову команду поповнення очолювали полковник В.Дорошкевич (1923), підполковник Ю.Браницький (1924 р.), підполковник Л.Рапшевич (1932). Обліком та мобілізацією селянських коней для потреб війська на території Кременецького повіту займався районний інспекторат коней, який було створено десь на зламі 1920–1930 х рр. У 1932 р.

його начальником був майор В. Моравський. З 1924 р. у Кременці існувала як окрема установа римо-католицька військова парафія св. Станіслава Костки, що обслуговувала передусім 12-й уланський полк, котрий квартирував у сусідньому селі Білокриниці. На костел було перебудовано колишню полкову церкву російського 11-го драгунського Ризького полку. Адміністраторами парафії були капелан о. М. Левицький (з 1924), капелан резерву о. Й. Слабий (1932), старший капелан о. В.Урбан (1936–1939).

У Кременці також містився повітовий осередок державного управління військової підготовки та фізичного виховання. Ця установа займалася військовою підготовкою молоді, як допризовників, так і тих, хто отримав відстрочку або був зарахований до надлишкового контингенту. Вона відповідала за підтримку на належному рівні військових знань і навичок резервістів, а також за підготовку всіх категорій цивільного населення до різноманітної служби, пов'язаної з обороною держави. Оскільки Кременецький повіт належав до прикордонної смуги, за справу військової підготовки населення тут відповідали польські прикордонники, а саме 4-й батальйон «Дедеккали» Корпусу охорони прикордоння (КОП). У штабі частини з цією метою було спеціально запроваджено посаду повітового коменданта військової підготовки, яку напередодні війни займав капітан І. Гроновський.

За кілька кілометрів на північ від Кременця в селі Білокриниці квартирував 12-й уланський Подільський полк, що входив до складу 2-ої окремої (з 1937 р. — Кресової) кавалерійської бригади. Польські улани прибули до Білокриниці влітку 1921 р., зайнявши велике за розмірами військове містечко (його площа становила при-

близо 1 кв. км, плюс ще 300 га навчального полігону), яке залишилося від російського 11-го драгунського Ризького полку. За організаційною схемою мирного часу, уланський полк складався з командування, штабного підрозділу, взводу сурмачів, чотирьох лінійних ескадронів, кулеметного ескадрону, запасного ескадрону (знаходився в місті Замості). Наприкінці 1930-х рр. до цих підрозділів додалися ще взвод зв'язку та взвод протитанкової артилерії. 12-й уланський полк належав до військ прикриття східного кордону. Тому у випадку війни з СРСР він мав швидко вступити в бій з ворогом, своїми активними діями стримувати його наступ, забезпечуючи тим самим планомірне розгортання основних сил польської армії на кременецькому напрямку. З огляду на таке важливе завдання, у мирний час полк мав більшу ніж зазвичай чисельність особового складу. Завжди наготові була зброя, адже карабіни та ручні кулемети, всупереч правилам, зберігалися не в спеціальних сховищах, а прямо в приміщеннях, де мешкали улани. Крім того, у національному плані полк був чисто польською частиною. Поляки становили тут практично 100% офіцерського та підофіцерського корпусу, вони ж домінували також і серед перемінного складу уланів, переважна більшість яких походила з Люблінського, Лодзького та Сілезького воєводств.

«Місцевих» вояків, українців з околиць Кременця, в полку було небагато — заведше кілька відсотків. Полк брав активну участь у житті Кременця. Без нього не обходилися щорічні паради з нагоди польських державних свят: Дня Конституції (3 травня) і Дня незалежності (11 листопада). Особливе захоплення у мешканців міста завжди викликав взвод сурмачів у яскравих мундирах набуланих конях. Наприкінці вересня великою подією для кременчан стало повернення полку після кількомісячних літніх маневрів. Уланам тоді влаштовувалося урочисте привітання, а у 1938 р. їм навіть подарували куплені на гроші городян 4 кулемети й литаври для полкового оркестру.

У міжвоєнний період командирами 12-го уланського Подільського полку були полковник М. Коішевський (1920–1924), полковник З. Рудницький (1924–1929), підполковник Р. Рупп (1929–1931), підполковник Б. Раковський (1931–1936) та підполковник А. Кучек (1936–1939).

Наступив 1939 рік. Ситуація в Європі ускладнювалася. Після остаточної ліквідації Чехословаччини черговою жертвою гітлерівської Німеччини мала бути Польща. Неминучість війни ставала дедалі очевидною. Однак життя у тихому, провінційному і далекому від західних кордонів Кременці йшло своїм звичним порядком. Місто готувалося не до війни, а до відзначення 130-ліття з дня народження і 90-ліття з дня смерті свого видатного земляка — польського поета Юліуша Словацького.

Як і завжди, наприкінці травня 12-й уланський

й досі не маємо глибокого розуміння тих далеких подій, а наші знання конкретних історичних фактів рідко коли виходять за рамки напівлегендарних місцевих переказів, що передаються від покоління до покоління, обростаючи при цьому новими небилицями. Найчастіше подібні явища спостерігаються на рівні локальної історії, окремих населених пунктів та невеликих регіонів. На жаль, це твердження справедливе і щодо волинського міста Кременця.

У польському суспільстві, на відміну від нашого, воєнні події вересня 1939 р. завжди викликали жвавий інтерес, ставши фактично частиною польського національного історичного міфу. Доказом цьому є, наприклад, величезна кількість публікацій із вказаної проблематики. Польська історіографія може похвалитися ґрунтовними монографіями, присвяченими окремим видам збройних сил, родам військ, арміям, дивізіям, полкам, батальйонам, а подекуди навіть і меншим підрозділам. У Польщі існує також чимало робіт, в яких ідеться про вересневі дні 1939 р. в окремих місцевостях. Однак, незважаючи на значні досягнення польської історичної науки, вересневі події 1939 р. в східних регіонах II Речі Посполитої, зокрема, у Кременці, залишаються вивченими ще недостатньо повно.

Специфіка дослідження так званої «вересневої кампанії» 1939 р. полягає в тому, що сучасні історики мають у своєму розпорядженні надзвичайно обмежене коло документів. Це змушує їх реконструювати хід подій, спираючись, здебільшого, на спогади учасників та очевидців. Цінність таких матеріалів є, що називається, «на вагу золота», адже нерідко вони бувають єдиним джерелом інформації про певну військову частину або про те, що

полк спільно з іншими полками Кресової кавалерійської бригади вирушив на планові літні навчання, котрі 1939 р. відбувалися в районі Бродів. Однак 12 серпня надійшов наказ негайно повертатися до Білокриниці і опівночі 13/14 серпня розпочати прискорену мобілізацію. Згідно з планом полк як частина військ прикриття кордону мав бути готовий до виступу вже через 30 годин. Заклик резервістів відбувався в індивідуальному порядку. Вони одержували іменні картки, за якими не пізніше ніж за 2 години мали прибути до казарм. У зв'язку з тим, що призивалися резервісти з найближчих околиць, національний склад полку змінювався. Відтепер місцеві українці становили тут декілька десятків відсотків. Мобілізація відбувалася спокійно, без серйозних ексцесів, так що вже за 33 години полк був повністю готовий до маршу. Його чисельність становила в той момент 36 офіцерів, 806 вояків та 850 коней.